

РАДКО М. РАДОСЛАВОВ

ИВАН СЕСТРИМСКИ

През последните три десетилетия преди Освобождението просветното дело у нас взема необичайни размери. Стремителността на това развитие е толкова голяма, че предизвиква възхищението на мнозина чужденци, открили един народ, оцелял след тежко петвековно робство, народ ученолюбив, жизнен, динамичен, повел борба с всички средства за своите национални и социални права, за свободата и независимостта си. Българските земи се покриват с мрежа от училища, едва ли не всяко селище бърза да си построи училищна сграда, да привлече най-добрите учители, без да жали средства. С всяка година броят на учениците се удвоява, особено когато се разнесе вестта, че в някой град или паланка преподава известен педагог, прочул се със способностите си или със своите методи на обучение. Тези небивали прояви на любознателност, тази огромна жажда за просвета и култура представляват онова голямо българско чудо, непознато в другите страни, с което имаме право да се гордеем. Повечето от тези деца и юноши произхождат от бедни семейства, които не могат да им осигурят реловна помощ, когато се отправят да търсят по-висока наука в някой друг град или село. Ето защо, като се самоосъждаат на тежки лишения и рискове, те трябва да преодоляват големи изпитания, а често пъти са принудени да работят като ратайчета, за да могат да учат. Един от тези любознателни юноши, решили да получат на всяка цена по-сOLIDно образование, е и Радко Маринов Радославов — типичен представител на тези героични поколения, — които се нарежда между най-подготвените и ерудирани учители не само до Освобождението, но и след него.

Той е роден през 1841 г. в село Златарица, Еленско. Неговият род, някога заможен, но по това време вече позападнал и обеднял, се отличавал със своето ученолюбие и развито обществено чувство. Баща му Марин Радославов минавал за един от първите хора в селото и неслучайно бил „изпратен в Цариград при султана да води преговори и вземе „тапи“ (кр. актове) за околната гора (близо до кантона по шосето Златарица — Елена) и която до днес е още спорна с еленчани“¹.

Още от малък Радко М. Радославов проявява изключителна любознателност, въпреки че като всяко селско дете в Златарица „е трябвало да пасе свини и по цели дни и нощи да прекарва на полето“². В килийното училище на родното си село той проявява рядко усърдие и прилежание, но самият начин на обучение е толкова примитивен и убийствено бавен, че задържа и възпрепятства развитието на паметливите деца. „И тъй за 4 зими запознах едвам азбуката и на 5-ата зима изучих часослова от кора до кора и за благодарение занесох на учителя си дар — печена кокошка, придружена с плоска вино и топла — чиста пита, който ме благослови: — Дано даде бог да изучиш и голямата книга — псалтира.“³ Разбира се, „това учителско благословение“ го прави още по-деен и ревностен в прилежанието и успеха му вдъхва упорство и воля да търси някакъв път към по-голямо образование. Ето защо използва пристигането в село на един търговец и на неговия помощник от Елена, отседнали в дома на Радковия баща. Помощникът изказал готовност да го подпомогне и той се присъединява към тях без разрешението на родителите си. „Аз тръгнах пеша — отбелязва той в своето „Първо жизнеописание“ — в желязото си поприще от мое село пеша с една

¹ Р. Радославов. Радко М. Радославов. Живот и дейност. В. Търново, 1934, 6—7.

² Ив. Радославов. Спомени. Дневници. Писма. Изд. „Български писател“, 1983, с. 27.

³ Радко М. Радославов. Първо жизнеописание. Ръкопис, чийто оригинал се пази в личния фонд на Ив. Радославов в ЦДНА, ф. 741, арх. ед. 36, с. 5 на преписа.

торбичка, в която ми бяха часослова и псалтира и едно коматче хляб в 1852 год. на декември 18 ден. " Установяването в Елена е важен, преломен момент в живота на бъдещи учител. Обаче за да се учи в Елена където „имало учени учители“, той трябвало да се издържа с изнурителен труд като слуга в дома на своя „благодетел“, а после и в един хан. А слуването не му позволява редовно да посещава учебните занимания. Въпреки това „бидох забелязан от учителите заради голямата моя ревност към науката“ и „пак бях първи от моите съученици“⁵. И така, цели три години и половина той работи и се учи във взаимното училище, а след това и при известния възрожденски педагог Никифор Попконстантинов. След като Никифор Попконстантинов напуска Елена, любознателният юноша търси „способ“ да иде в Търново, за да изучава гръцки език. В Търново „останам там да следвам на училището при църквата „Св. Николай“ при учителя г. Къча Кesarюва, следвах и там, както и на Елена, с голям труд откъде иждивение, и следвах цели шест месеца“⁶. Материалните затруднения го принуждават да търси другаде наука, хляб и покрив. „Щастие-то“ отново му се усмихва и той се отправя за Пловдив с един богат търговец грък, подмамил го с обещание да го прати на училище, но всъщност го праща при един свой брат, за да му бъде прислужник. След месец новият му настойник се отправя за Варна и го взема със себе си, за да го изостави там на произвола на съдбата. В отчаянието си Радко М. Радославов заминува за Шумен и случайно намира работа в мазата на един търговец. Едва след година успява да се запише в известното шуменско училище, в което се учи две години и половина, подпомаган от баща си и от своя господар.

Радко М. Радославов не се задоволява с постигнатото. Още незавършил Шуменското училище, той започва да търси средства от богати търговци, за да продължи образованието си в чужбина, тъй като „начнах силно да желая, да отпътувам в европейско някое училище, за да се усъвършенствувам в науките“. Отрицателните отговори на „прошенията“ му не го отчайват, докато най-сетне намира свой попечител и меценат в лицето на известния търновски общественик, търговец и книжовник Пандели Кисимов. Голяма е благодарността му към този благодетел, който „тъй искрено и братски одобри моето желание и наскоро го удовлетвори със своята собствена помощ“⁷. Заедно с още двама спътници, единият от тях е Васил Д. Стоянов, участвувал по-късно в създаването на Българското книжовно дружество, Радко М. Радославов заминува за Прага и постъпва в реална гимназия, в която изучава алгебра, геометрия, всемирна история, химия, немски език и други предмети. Поради тежко заболяване той не успява да завърши учебната година и е принуден да се върне на 11 май 1859 г. в родното си село. Несъзвел се още напълно от боледуването и дългия път, той не може да откаже на своите съселяни: „и аз склоних на желанието им, приех учителската служба от 1859 юни“⁸.

Така Радко М. Радославов поставя началото на своята учителска дейност, на която с малки изключения още отдаде всички сили и знания до края на дните си. В продължение на повече от две години учителствува в родното си село Златарица, което скоро станало привлекателен учебен център за много деца от околността. В дописка, поместена във в. „България“ (г. III, бр. 107 от 5 април 1861 г.), се говори за реорганизация на училището в Златарица, извършена от учителя Радославов. Според сина му Радослав Р. Радославов „тогава учители с образование като неговото е било голяма рядкост, защото той е преподавал френски, география и други науки. . . Стекли се ученици из цялата околия. Дошли ученици от Елена, Лясковец, Кесарево, па даже и от Сливен.“⁹ По тази причина и по негова лична инициатива се построява нова училищна сграда. Средства дали П. Вакъвчиев и други селяни. Това голямо събитие в Златарица е отбелязано на възпоминателна плоча, поставена над вливатната врата на училището: „Съградися това народно — Българско училище с родолюбивото настояние на г-на Пенча С. Вакавчиолу и с старейшини на това село в 1860 год. май 5^а. Успехите на учителското поприще и задоволство на съселенияте му не могат да потушат неговият несекващ духовен ламтеж за още по-голямо образование и култура. Скоро се открива такава възможност. По препоръка на известния американски мисионер в България д-р А. Лонг Радко М. Радославов заминува за остров Малта, за да продължи образованието си в тамошния английски колеж. Едва тук той може да задоволи интелектуалните си потребности и да изучи вече по-стабилно, покрай другите научни дисциплини, някои западноевропейски и древни езици — английски, френски, немски, гръцки, латински

⁴ Пак там, с. 7.

⁵ Пак там, с. 9.

⁶ Пак там, с. 11.

⁷ Пак там, с. 25.

⁸ Пак там, с. 27.

⁹ Р. Радославов. Радко М. Радославов. Живот и дейност. В. Търново, 1934, с. 16.

и пр., да не говорим за отделни славянски езици. Изобщо покрай другите си способности Радко М. Радославов се проявява и като полиглот, който притежава дарбата лесно да усвоява чужди езици, и затова библиотеката му е била съставена главно от чуждестранни книги. „Обичайки енциклопедистите, той сам беше енциклопедист — разказва синът Иван Радославов. . . — Грамадната му и интересна библиотека от книги на най-различни езици, а главно на френски, немски и английски — съдържаше книги по история, география, естествени науки, химия и физика, военна наука и др. Той следеше всичко, което съвременността подчертаваше, но в областта на литературата той си остана до края прихвързан към френските класици, които често обичаше да препрочитва и нам.“¹⁰

В Малтийския колеж Радко М. Радославов следва две години — от ноември 1861 г. до есента на 1863 г., когато е назначен за учител в Лясковец, откъдето се превъвря в Горна Оряховица. След едногодишно пребиваване в Тулча (1868) отново се връща в Горна Оряховица, където по това време възрожденският педагог, книжовник и книгоиздател Иван Момчилов е създал мъжко класно училище, в което се преподава и „граматика, френски език, гимнастика и други“¹¹. В Горна Оряховица той е главен учител, организатор на училищното дело, въвежда нови учебни предмети. Освен това изнася беседи пред родителите на питомците си, произнася тържествени слова на чествувания, културни празници и пр. Той е красноречив сказчик, чиято ораторска дарба привлича множество слушатели, пестимни да научат нещо, да чуят умна, прочувствена реч. В края на 1868 г. държи прощално слово при погребението на своя бивш колега, известния книгоиздател Иван Н. Момчилов, който починал в Горна Оряховица (В. „Право“, г. IV, бр. 44 от 27 дек. 1868).

Най-значителен дял в извънучилищната дейност на Радко М. Радославов е участието му в живота на читалище „Напредък“, на което е един от инициаторите и създателите. За него читалището е будител на националното съзнание, разсадник на просвета и култура, средство за борба срещу гръкоманството и чуждата пропаганда. „Самото тържество — освещението — станало на 13 юли 1869 година. . . На него учителят Р. М. Радославов е държал реч, разбира се, върху значението на просветата изобщо и частно на читалищната просвета. След това се пуска книга за дарения. Веднага се записва една доста голяма сума.“¹² Една от задачите на читалище „Напредък“ е да подпомага със средства способни бедни деца, за да се учат в чужбина или в други български градове. „През 1870 година, когато читалището изпраща на своя издръжка две ученички да учат в Старозагорското училище, младият учител разпалено говори за ролята на образованата жена и майка. Читалището за него става скъп дом. След учебните часове той често идва тук и неуморно работи за неговото укрепване.“¹³

Навярно през есента на 1872 или в началото на 1873 г. Радко М. Радославов се премества за учител в Дряново, тъй като на 15 март 1873 г. произнася патетично слово при посрещането на търновския владика Иларион Макарнополски в тази старопланинска паланка¹⁴. По това време Дряново е вече известно като средище на широка просветна дейност с добре устроени училища, с подготвени учители, с големия си брой ученици, достигали в някои години до 900—1000, дошли не само от околните колибарски селища. Радко М. Радославов намира добра почва за работа. Несъмнено и нему се дължи в немалка степен да се подобри преподаването в училищата и да се обогати и разнообрази учебната програма. В класовете „се изучавало българска граматика, гражданско землеописание, всеобща история, катехизис, физика, естествена история, славянска граматика, числителница (аритметика), краснописание, френски и турски език. В девическото училище момичетата освен на четмо и писмо се учили на ръкоделие, на шиене и „друго, шото е потребно на жените“¹⁵.

Наред с енергичната си училищна и обществено-културна дейност Радко М. Радославов отделя време и за публикуистично-книжовни занимания. Още през шестдесетте години започва да сътрудничи в печата. В една своя дописка, поместена във в. „Право“ (г. IV, 1959, бр. 23 от 2 август, с. 2), той описва тържественото откриване на читалището в Горна Оряховица, като споменава за своето слово, „в което твърде ясно разправи за целта на това читалище, каква полза народна се очаква от него и пр.“

¹⁰ Иван Радославов. Спомени. Дневници. Писма. Изд. „Български писател“. С., 1983, 28—29.

¹¹ Й. Михова. Основателят на класното училище. 140 години народно училище. Специален брой. Г. Оряховица, 16. XII. 1967, с. 1.

¹² Ст. Чилингиров. Българските читалища преди Освобождението. Издава М-вото на народното просвещение. С., 1930, с. 228.

¹³ М. Коева. Учители — читалищни деятели. 140 години народно училище. Специален брой. Г. Оряховица, 16. XII. 1967, с. 2.

¹⁴ П. Чолов. История на град Дряново. С., 1969, с. 104.

¹⁵ Нак там, 76—77.

Заслужава да се отбележи голямата статия на Р. М. Радославов, поместена в сп. „Ръководител на основното учение“ (г. I, кн. 6 от 15 март 1874 г.), в която той предава своите наблюдения и изследвания на учебното дело в Дряново и Дряновско, като го сравнява с постиженията в някои от най-напредналите страни в света. Според него на шест човека в Дряново се падал по един ученик, а в САЩ това съотношение било 5 към 1, в Саксония — 7, в Пруссия — 8, Италия обаче оставала още по-назад. Всичко това се дължало не на принудата, на страха от глоби и други наказания, както е било в чужбина, а на голямата любов на дряновци, които прасали децата си на училище по своя воля, ценейки високо ползата от учението. Тези статистически данни, които Радко М. Радославов събрал и анализирал, му дават увереността и куража да направи следните изводи: „Като направим едно сравнение, ще намерим, че Дряновското окръжие, ако се турят още по-големи грижи за народното просвещение, скоро ще хване да се мери с най-просветените европейски места и че същият градец Дряново надминува всяка европейска земя и малко му остава да постигне резултата, когото има най-просветената земя от Америка.“¹⁶ Младият учител сътрудничи с дописки, статии, произнесени слова и в други периодични издания — сп. „Слава“, в „Македония“, „Зорница“ и др.

Радко М. Радославов и в Дряново не стои настрана от живота на местното читалище „Общият труд“, основано от известния учител Христо Максимов. В едно писмо от 3 ноември 1873 г. до жена си, която по това време е в Горна Оряховица, той пише от Дряново: „С настоящето си ти явя какво поченахме театралното представление и три пъти представихме, но правителството забрани, тъй че вижда се работата, че няма вече да представяме.“¹⁷ Обаче, както и по-рано, така и сега то води вял живот, „беряло душа и скоро щяло да излъхне“, тъй като против него е не само турската власт, но и дряновските чорбаджии, които, където и да се намесят, „нищо народополезно не се вършело“¹⁸. Ето защо опитите на новия учител не дават кой знае какви резултати, но все пак благодарение на смелата борба на дряновската младеж чорбаджиите не могат да осъществят крайната си цел — да затворят читалището, което продължило да съществува, използвано по-късно „за прикриване дейността на местния революционен комитет“¹⁹.

Още през май 1875 г. Радко М. Радославов се включва в революционното движение на дряновския район, когато в Дряново идва революционерът Георги Измирлиев. „... И още същия ден с помощта на тях (Р. Радославов, И. Тодоров, Хр. Максимов и Н. Рясков — б. м., И. С.) урежда към края на града в една заградена от всички страни с храсталак и дървета местност събрание, на което, освен учителите, присъствували и неколцина граждани — смяшленици. Първата работа на пъргавия и всецяло предан на делото апостол (Г. Измирлиев — б. м., И. С.) била да държи на събралите се пламенна реч по предстоящата революция в България, внушил на бъдещите революционери смелост и самоотверженост за отечествената свобода. Посред общия ентузиазъм била дадена клетва, че всички ще измрат за тая свобода с оръжие в ръка. Станал избор за местен комитет. Председател станал даскал Радко Радославов.“²⁰ Комитетът развива трескава дейност, въпреки че след разгрома на Старозагорското въстание в градеца била настанена на постоянен гарнизон турска войскава част. Между другото Радко М. Радославов поел и грижата да организира събирането на храни, барут, оръжие, които трябвало да се складираат в Дряновския манастир, чийто игумен отец Пахомий бил в постоянна връзка с него. „Главното сношение на отца Пахомия по снабдяване на манастира с храни, а сетне и с оръжие, е било с Радка Радославо.“²¹

Но планът за въстание в Дряново не успява да се приложи в действие поради предвидително предприетите арести от турската власт. През нощта на 24 април са арестувани и председателят на революционния комитет Радко М. Радославов, и още няколко дейци, които били откарани в търновския затвор и подложени на продължителни изтезания и разпити. В книжката си „Следствия от кримейската война на 1854—56 г. За памет по възстанието в търновското окръжие и описание на търновските тъмници от Р. Радославова. Търново. Печ. Л. Каравелов, 1878 г.“ той описва драматичните си преживелции през тези месеци: „Това кромешно здание е разделено на две отделения, горен и долен етаж (хат), (слой) и под тези две отделения, друго едно изкопано в земята, називаемо кюмрюлук. Там божията светлина никога не проникнова. Там непрестанно от стените на земалята тече по малко вода и отгоре пада капка по капка. На подножието стои мокра земя. Там изобилствуват червеи и разни бубулечки. ... Тук са държали турците наши братя

¹⁶ Пак там, 75—76.

¹⁷ ЦДИА, ф. 741, оп. I, а. е. 37.

¹⁸ Ст. Чидиригов. Българските читалища преди Освобождението. Издава М-то на народното просвещение. С., 1930, с. 242.

¹⁹ П. Чолов. История на град Дряново. С., 1969, с. 89.

²⁰ Хр. Марков. История на 9-те дни в Дряновския манастир 1876. Търново, 1912, с. 147 и др.

²¹ Пак там, с. 143.

по два дни и като ги от това адско място извадят, лицата им побледнели и искрата на живота поченала да угасва. . . Много докарваха бити до убиване, и като го хвърлят като парцал от вратата в затвора, отиват Турците разбойници и с различни подсмевки и подигравки един му тегли ушите, други седнал на гърдите му, трети го бие със санджиря. . .“

Виншият председател на революционния комитет в Дряново излиза от затвора поради амнистията, дадена по случай коронаясването на новия султан, а навярно и поради недоказаност на обвиненията. Освободителната война го заварва в Горна Оряховица, където веднага се присъединява към руските войски. След това на 17 юли 1877 г. е избран за пръв кмет на Горна Оряховица, но едва ли се е задържал дълго време на тази длъжност, защото предпочита учителската професия, която му дава възможност да отдели повече време и за книжовни занимания. Така се появяват през 1878 г. споменатата по-горе книжка и още една — „Тържествено възпоминание за Освобождението на г. Търново от генерала Гурка“. По това време навярно той е учител в Горна Оряховица и несъмнено е общувал с Любен Каравелов, установил е вече в Търново, в чиято печатница се отпечатват и двете книжки. Когато човек чете тези две издания, в които срещаме живописни шрихи в изобразенията, както и прилично построено словоред, неволно се пита няма ли тук по-осезателна редакторска намеса от страна на собственика на печатницата, който по стар навик несъмнено е чел всичко, което е давал за набор. А когато Любен Каравелов чете един ръкопис, това означава, че и поправка с лекотата и сръчността на опитен редактор и продуктивен писател.

Книжките на Радко М. Радославов са навярно първите мемоарни очерци за големите събития, станали съвсем наскоро. Авторът бърза да възпроизведе, да документира и осмисли всичко онова, което е виждал, чул и преживял през тези исторически години, когато се решава съдбата на България. Така че можем да смятаме Радко М. Радославов за първия мемоарист и историограф на Априлското въстание и Руско-турската освободителна война. В книгата си „Столица на оцелелите“ Иван Радев застъпва стаю, више, което намираме за основателно, а именно, че тези две книжки са оказали влияние и навярно са внушили на Захари Стоянов, който по това време също така е в Търново, че е време и той да разкаже за преживяното от него през Априлското въстание. Няма съмнение, че Захари Стоянов — ученик и следовник на Любен Каравелов — е чел с увлечение тези живо написани страници, в които прочичава по-вестователният дар на мемоариста, уменияго му да описва отделни сцени, да рисува батални картини. Иван Радев цитира предисловието на книжката за сраженията около Търново, което според него е своего рода покана, отправена едва ли не към Захари Стоянов, едно книжовно подбуждение да се заеме и той с описанието, навярно вече обмисляно неведнъж, на героичните събития, в които участва активно, всеотдайно като ръководен десет-апостол²². И наистина не може да не въздейства малко или повече върху въображението и чувствата, върху целия духовен свят на темпераментния Захари Стоянов едно такова живописно изобразяване на битката между руси и турци за освобождението на Търново, плод на собствени наблюдения и преживявания:

„Часть около 9 1/2 по турски вечерта започна неприятелското действие. Турската редовна войска-която, разположена на Марино поле, щом се извести, че руската войска приближи до Търново, набър, зо си дигат чадърите и ги пренасят отвъд реката и се събират всички защитници на укреплението, което стои на пътя Осман пазар, в случай на нужда да могат да бият по шосето за Осман пазар. Силен огън се повтори от тази табия и ядрата турски летяха през града на появилата се война руска. Руският топ рядко поздравяваше турската позиция, но от друга страна донските казази постепенно се смъкваха през лозята, като си оставиха конете и вървяха неустрашимо срещу неприятелските куруми, които ле- тях като град. А от друга страна търновското население с духовенството си се готви да посрещне своите избавители. Като видяха турците, че се намират в опасност и ще им се загради пътя откъм Осман пазар, започнаха да бият в безпорядък, като оставиха чадърите си, казаните с ястията, сандъци с барут, натъркаляни на пътя. Шосето като им се видя тясно, бягаха кой както можеше по долини и хълмове, само успяха да си вземат двата топа, гонени от руската конница до 1 1/2 часа към Осман пазар, и ги оставиха. И тъй на 25 юни вечерта 1877 г. Търново се превзе славно от руските храбри войски с нищожни жертви — с един ранен и един убит солдатин. . .“

Книжковната дейност на Радко М. Радославов не се ограничава само с издаването на тези две книжки. Макар и да няма условия за системни занимания, той написва още няколко книжки, за които библиографските сведения са много оскъдни, тъй като не всичко, излязло изпод перото му, е оцеляло: „Биогра-

²² И в. Р а д е в. Столица на оцелелите. С., Изд. на Отечествения фронт, 1984, 92—93.

фията на св. Кирила и Методия, четена на концерта, даден в учителското тяло в гр. В. Търново и 11 май 1883 г. в чест на светите равноапостоли славянски", Търново, 1883; един учебник „Отечественознание за IV отд.“, Търново, 1884; „Живоописание на словенските просветители св. св. Кирила и Методия (в памет на юбилея по случай тысячилетието от смъртта на Методия). 6 април 1885“, Търново, 1885; „Църквата свята София и знаменитите паметници на старата Византия, из „В. Европы“, Разград, 1886; „Руските стремления от Екатерина II, 1777 г. до 1891 г.“, Свищов, 1891.

Тези книжки се печатат в различни градове и следователно те маркират най-общо схемата на неговата учителска одисея. Нека се опитаме да попълним тази схема, доколкото разполагаме с данни, които обаче се нуждаят от допълнителни проучвания и уточнявания. От Горна Оряховица все поради липса на точни данни предполагаме, че е бил преместен за инспектор на народните училища в разградското учебно окръжие навярно още през 1880 г., където не се задържа дълго, защото е запазено негово писмо от 1 февруари 1882 г., писано в гр. Х. О. Пазарджик (гр. Добрич, днешния Толбухин). Навярно след суспендирането на конституцията на 27 април 1881 г. той ще да е бил освободен от инспекторската длъжност и прехвърлен на работа като съдия в Добрич, тъй като в това писмо отбелязва: „Аз, както съм чиновник, презирам службата си, отколкото да гледам като добър син на отечеството си днешното положение.“ Възмущението му се дължи на политическите му възгледи — той е либерал и следователно води борба за възстановяване на Търновската конституция. Все във връзка с това той организира митинг и произнася пламенно слово пред присъстващите, „които проливаха изобилно създи за трогателното ми изражение, като изказах великите жертви, които са станали от народа ни и от избавителите ни за нашата свобода, а в какво положение се намирваме“. В други пасажки на писмото му още по-категорично и силно намирам израз недоволството му от политическото положение в страната и увереността му, че народът „този юлар“ ще „го хвърли от врата си“. В случая за нас е важен онзи текст от писмото, където той споменава, че е бил и в Разград и че развивал културно-просветна дейност за пробуждане и укрепване на българщината в Добруджа. „Никак не съм благодарен в тази добруджанска страна — пише. Радко М. Радославов до своя приятел поп Иван. — Гагаузлук. Българщината сега почена да се пось живява. . . Желя да се заврѣа към нас в Търново при приятели и роднини. Тука аз, както ме знаеш със сказките си съживих българщината. Голямо уважение имам от цялото градско население. Също като бях и в Разград, и там същата репутация придобих от българското население. С една дума, за народните хора и народната маса съм любим и уважаем, само от чорбаджииската пасмина хора са мразя и преследвам. . .“²³

Желанието на Радко М. Радославов скоро се сбъдва. През есента на 1882 г. той се връща отново като гимназиален учител в Търново, където именно на 11 май 1883 г. произнася словото си за Кирил и Методий, издадено в отделна брошура, посочена по-горе. В Търново ще да е учителствувал докъм средата на 1885 г., за което имаме точни сведения²⁴. След това отново се връща в Разград като учител очевидно през същата 1885 г.

Неговият син Иван Р. Радославов едва ли е точен, когато пише, че новата 1885 г. посрещат в Разград. Имаме основание да смятаме, че са посрещали новата 1886 г. в Разград, където през есента на 1885 г. стават свидетели на патриотичния ентусиазъм, обзел целия народ по време на Сръбско-българската война. Иван Радославов разказва за неотразимите си впечатления и преживявания по време на войната. На следващата година свободололюбивият и неподчиняващ се на местните чорбаджиини учител отново е изхвърлен от училище и е бил принуден да търси другаде средства за семейството си, както разказва Иван Радославов в цитирания вече автобиографичен очерк „Моят живот“: „Баща ми уволних²⁵ от гимназията и той, за да ни препитава, беше принуден да отвори адвокатско писалище. Лишен от призвание за подобна професия, той изглежда, не припечелваше, колкото бе необходимо, Гладуваше нямаше, но лишения от друг род се чувстваха. Ето защо назначението му за учител в Свищовското държавно търговско училище, наскоро открито, беше едно спасение от нуждата. Това направи всеилният тогава Стамболов, стар бащин приятел от време на въстанията, който беше минал през Разград и поискал да види баща ми.“²⁵

²³ Оригиналът на писмото до поп Иван Хаджиев се пази в частния архив на наследниците на дядо поп във Велико Търново.

²⁴ Юбилейна книга на В. Търновската народна мъжка гимназия „Св. Кирил. По случай 50 години от основането ѝ. В. Търново, 1983, с. 54.

²⁵ И в. Р а д о с л а в о в. Спомени. Дневници. Писма. С., Изд. „Български писател“, 1973, с. 13.

Може да се каже, че в Свищов Радко М. Радославов учителствува най-дълго време, без да бъде уволнен или преместен. Тук, в търговската гимназия, той предава предимно езици — немски, френски, старобългарски, — както и някои други предмети — например история. Директорът на гимназията д-р Л. Паяков и още неколцина учители започват да издават списание „Промисленост“ (1887—1891). Това „научно-икономическо списание“ публикува статии по различните отрасли на народното стопанство — индустрия, търговия, земеделие, финанси и др., както и по проблемите на науката и изкуствата. Радко М. Радославов е негов сътрудник и помества статии като например „Златарица. Местоположение—исторически местности“ (г. II, 1889, кн. VI—VII, с. 610—617), „Забележки по данъка на оменето“ (г. II, 1889, кн. VIII—IX, с. 811—817), преводи от френски списания — „Домашна канцелария“ (г. II, 1889, кн. III, с. 238—244 и кн. IV, с. 377—383), „Златото и среброто“ (г. II, 1889, кн. XI—XII, с. 1107—1114) и др. Синът му Радослав Р. Радославов твърди, че „Златото и среброто“ била издадена в отделна книжка²⁶. Навярно тя ще да е отпечатък от публикацията в „Промисленост“. Изобщо в Свищов той намира сравнително по-добри условия за работа, но и тук нещастията не го оставят спокоен — през 1891 г. умира жена му. През 1894 г. се пенсионира и се премества в Търново. Но неминали месец-два от настаняването му в старопрестолния град, и той умира през октомври същата година, отдал целия свой съзнателен живот в служба на народа, на България, в чието светло бъдеще винаги е вярвал. „За него съществува над всичко България — пише Иван Радославов. — Заради това той се беше учил, с това беше изпълнен цял живот. Общественият и народен дълг беше първият за него. Най-прекият път за изпълнение на този дълг той виждаше в попрището на учителя — на учителя близо до народа, на учителя общественик и водач. С тази любов към това поприще и с това призвание за него той остана до края. Имайки всички и повече, отколкото трябва, данни, за да прави блестяща кариера в свободна България, той не предпочете никога нищо друго от учителското звание, а когато случайността и необходимостта го принуждаваха да направи отстъпка в това отношение, той бързаше при първия случай да се върне към учителството.“²⁷

ВАРИАЦИИ НА ТЕМА „НЕИЗВЕСТНОСТ“*

(Бележки по повод)

ГЕОРГИ БАШИЯНОВ

Повод за моите бележки са литературноисторическата новела „Сто години неизвестност“ на Йордан Василев (сп. „Септември“, 1988, кн. 9, с. 122—160) и статията на Тончо Жечев „Възкресение“ (в: Литературен фронт“ от 3. XI. 1988, бр. 45, с. 2). Проблемът, който занимава и мен, и двамата известни литературоведи, е авторството на манифестната статия „Осветление на българската поезия“ (сп. „Зора“, 1885, кн. 3, с. 131—133). Преди време аргументирах хипотезата, според която зад инициалите Г. З-ч — така се е подписал авторът на анонимната статия в сп. „Зора“ — най-вероятно се крие авторството на Василев, (сп. „Литературна мисъл“, 1985, кн. 7, с. 69—88). В посочената работа Й. Василев излиза с алтернативна хипотеза за авторството на Гаврил Занетов — несправедливо пренебрегван досега от литературните историци. Новата хипотеза среща възторжната подкрепа на Т. Жечев най-вече заради усилката да се възкреси една неза заслужено забравена личност. Споделям тия чувства на Т. Жечев и се присъединявам към тях.

Преди да пристъпя към същността на нещата, нека ми бъде позволено едно лично обяснение — трудно ми беше да превъзможна неудобството, че трябва да опонирам на уважавани и ценени от мен литературоведи, а при това и двамата са казали добри думи за скромната ми особа. Какво да се прави! Всяка

²⁶ Р. Радославов. Радко М. Радославов. Живот и дейност. В. Търново, 1934, с. 30.

²⁷ Иван Радославов. Спомени. Дневници. Писма. Изд. „Български писател“. С., 1983, 29—30.

* Бел. ред. Вж. по този въпрос и статията на Росен Тахов „Авторът зад един подпис (Кой е Г. З-ч)“ — Литературна мисъл, 1989, кн. 2, 118—121.